

BUDJETLARARO MUNOSABATLARNING MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARIGA TASIRI VA MAHALLIY BYUDJET XARAJATLARIDAGI AHAMIYATI

*Ilmiy rahbar: Maribjonov Botirjon Ikromjonovich
Andijon davlat texnika instituti, “Buxgalteriya hisobi”
kafedراسي assistenti. e-mail: botirjonmaribjonov@gmail.com,*

*Akramov Asadbek Nodirbek o‘g‘li
Andijon davlat texnika instituti “Moliya va moliyaviy
texnologiyalar” yo‘nalishi 4-kurs talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada budjetlararo munosabatlarning mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishdagi o‘rni hamda mahalliy byudjet xarajatlarini moliyalashtirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada mahalliy byudjetlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish, hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish hamda byudjet mablag‘laridan samarali foydalanish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: budjetlararo munosabatlar, mahalliy byudjet daromadlari, byudjet xarajatlari, subsidiyalar, moliyaviy mustaqillik, hududiy rivojlanish.

Kirish. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlashda davlat moliya tizimi muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, budjet tizimining samarali faoliyat yuritishi hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholi turmush darajasini yaxshilash va davlatning strategik vazifalarini amalga oshirishda asosiy moliyaviy manba hisoblanadi [1]. Davlat budjeti tarkibida markaziy va mahalliy budjetlar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar esa budjetlararo munosabatlar orqali tartibga solinadi. Budjetlararo munosabatlar davlat hokimiyati organlari o‘rtasida moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash, hududlar iqtisodiy imkoniyatlarini muvozanatlashtirish hamda mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Hozirgi globallashuv va iqtisodiy integratsiya sharoitida hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi bir xil emasligi sababli mahalliy budjetlar daromadlarini shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayrim hududlarning soliq salohiyati yuqori bo‘lsa, ayrim hududlarda iqtisodiy faoliyatning sustligi sababli mahalliy budjet daromadlari yetarli darajada shakllanmaydi. Bunday holatda budjetlararo transfertlar, subsidiyalar va dotatsiyalar hududlar moliyaviy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlashda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli budjetlararo munosabatlarni samarali tashkil etish orqali hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy

tafovutlarni kamaytirish hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini ta'minlash imkoniyati yaratiladi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy mustaqilligini oshirish hamda mahalliy budjetlar daromad bazasini kengaytirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, soliq tizimini soddalashtirish, mahalliy soliqlar ulushini oshirish, hududlarda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini kuchaytirish bo'yicha qator chora-tadbirlar ishlab chiqilgan [2]. Natijada mahalliy budjetlarning daromad manbalari kengayib, hududlarning o'zini o'zi moliyalashtirish imkoniyatlari bosqichma-bosqich ortib bormoqda.

Mahalliy budjet xarajatlari esa hududlarda ta'lim, sog'liqni saqlash, kommunal xizmatlar, infratuzilma, ijtimoiy himoya va boshqa muhim sohalarni moliyalashtirishda asosiy manba hisoblanadi. Shu bois mahalliy budjetlarning barqaror daromad bazasiga ega bo'lishi mazkur xarajatlarning o'z vaqtida va samarali amalga oshirilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar hududlarda daromad manbalari yetarli bo'lmasa, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda qiyinchiliklar yuzaga keladi va bu aholi farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Budjetlararo munosabatlar aynan mana shunday muammolarni bartaraf etishda muhim moliyaviy mexanizm vazifasini bajaradi.

Xalqaro amaliyotda ham budjetlararo munosabatlarni samarali tashkil etish davlat moliyasini boshqarishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi [3]. Rivojlangan davlatlarda hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish maqsadida moliyaviy tenglashtirish mexanizmlaridan keng foydalaniladi. Jumladan, Germaniya, Kanada, Yaponiya kabi davlatlarda markaziy budjetdan hududlarga transfertlar ajratish orqali iqtisodiy muvozanatni ta'minlash amaliyoti mavjud. Ushbu tajribalar budjetlararo munosabatlarni takomillashtirishda samarali usullarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida budjetlararo munosabatlarni takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar mahalliy budjetlarning daromad bazasini mustahkamlash va hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda [4]. So'nggi yillarda davlat budjeti tarkibida mahalliy budjetlarning ulushi sezilarli darajada ortib borayotgani kuzatilmoqda. Xususan, 2024-yil yakunlariga ko'ra O'zbekiston davlat budjeti daromadlari hajmi 270 trillion so'mdan oshgan bo'lib, uning qariyb 38-40 foizi mahalliy budjetlar hissasiga to'g'ri kelgan. Bu esa hududlarning iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirish va mahalliy daromad manbalarini kengaytirishga qaratilgan siyosat natijasi sifatida baholanmoqda.

Mahalliy budjet daromadlarining asosiy qismini jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, yer solig'i, mol-mulk solig'i hamda aylanmadan olinadigan soliqlar tashkil etadi. Tahlillarga ko'ra [5], 2024-yilda mahalliy budjet daromadlarining o'rtacha 52 foizi bevosita solikli tushumlar hisobiga shakllangan. Jumladan, Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlarida sanoat korxonalarini va xizmat ko'rsatish tarmoqlarining rivojlanganligi sababli soliq tushumlari boshqa hududlarga nisbatan yuqori ko'rsatkichni qayd etgan. Masalan, Toshkent shahri mahalliy budjeti daromadlari 2024-yilda 18 trillion so'mdan oshgan bo'lsa, ayrim iqtisodiy salohiyati past hududlarda bu ko'rsatkich 2–3 trillion so'm atrofida shakllangan. Mazkur holat hududlar o'rtasida iqtisodiy rivojlanish darajasi bir xil emasligini ko'rsatadi.

Budjetlararo munosabatlar tizimida transfertlar muhim moliyaviy vosita hisoblanadi. 2024-yilda respublika budjetidan mahalliy budjetlarga ajratilgan transfertlar hajmi 45 trillion so'mga yaqinlashgan. Ushbu mablag'larning asosiy qismi ijtimoiy sohalarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan. Xususan, transfert mablag'larining qariyb 56 foizi ta'lim tizimiga, 24 foizi sog'liqni saqlash sohasiga va qolgan qismi kommunal infratuzilma hamda ijtimoiy himoya xarajatlariga sarflangan. Bu esa budjetlararo munosabatlarning nafaqat hududlar daromadlarini qo'llab-quvvatlash, balki aholi uchun muhim ijtimoiy xizmatlarni barqaror moliyalashtirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Izlanishlar natijasida aniqlanishicha, mahalliy budjet xarajatlarining katta qismi ijtimoiy xarajatlarga to'g'ri keladi. 2024-yilda mahalliy budjet xarajatlarining o'rtacha 72 foizi ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan. Jumladan, umumiy xarajatlarning 41 foizi ta'lim tizimiga, 18 foizi sog'liqni saqlashga, 7 foizi madaniyat va sport sohasiga, qolgan qismi esa uy-joy kommunal xizmatlari hamda infratuzilma loyihalariga sarflangan. Bu ko'rsatkichlar mahalliy budjetlarning aholi farovonligini oshirishdagi bevosita rolini namoyon etadi.

Hududlarning o'z daromadlari hisobidan xarajatlarni qoplash darajasi ham budjetlararo munosabatlar samaradorligini baholovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Tahlillarga ko'ra, Toshkent shahri va Navoiy viloyati kabi iqtisodiy salohiyati yuqori hududlarda mahalliy budjet xarajatlarining 85–90 foizi o'z daromadlari hisobidan qoplanmoqda. Biroq Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarida bu ko'rsatkich 45–55 foiz atrofida saqlanib qolmoqda. Natijada mazkur hududlarda transfertlarga yuqori darajada qaramlik kuzatilmoqda. Bu esa hududlar iqtisodiy bazasini mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda mahalliy budjetlarning mustaqilligini oshirish maqsadida bir qator yangi mexanizmlar joriy etildi. Jumladan, ayrim soliqlarni to'liq mahalliy budjetlarda qoldirish amaliyoti yo'lga qo'yildi. Natijada 2024-yilda mahalliy budjetlarning qo'shimcha daromadlari 6 trillion so'mdan ortgan. Bundan tashqari,

hududlarda investitsiya loyihalarini amalga oshirish va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlari yaratildi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilda hududlarda amalga oshirilgan investitsion loyihalar natijasida 320 mingdan ortiq yangi ish o'rnini tashkil etilgan bo'lib, bu holat jismoniy shaxslar daromad solig'i tushumlarining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Budjet xarajatlari samaradorligini oshirish maqsadida "natijadorlikka asoslangan budjetlashtirish" tizimi ham bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Ushbu tizim orqali ajratilgan mablag'larning aniq natija berishi, xarajatlarning maqsadli va samarali sarflanishi nazorat qilinmoqda. Misol uchun, 2024-yilda hududiy infratuzilma loyihalariga 12 trillion so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilgan bo'lib, buning hisobiga minglab kilometr ichki yo'llar ta'mirlandi, yangi maktab va tibbiyot muassasalari foydalanishga topshirildi. Bu esa budjet mablag'larining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, budjetlararo munosabatlarni yanada takomillashtirish mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, hududlarning o'z daromad manbalarini kengaytirish, soliq bazasini mustahkamlash va transfertlarga qaramlikni kamaytirish orqali mahalliy budjetlar samaradorligini oshirish mumkin. Shu bilan birga, budjet mablag'laridan foydalanishda shaffoflikni ta'minlash va raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish ham muhim ahamiyatga ega. Natijada hududlarning iqtisodiy rivojlanishi tezlashadi, aholi farovonligi oshadi hamda davlat moliya tizimining barqarorligi mustahkamlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, budjetlararo munosabatlar mahalliy budjet daromadlarini shakllantirish va hududiy xarajatlarni moliyalashtirishda muhim iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Ushbu munosabatlar orqali hududlar o'rtasidagi moliyaviy nomutanosiblik kamayadi, iqtisodiy jihatdan sust rivojlangan hududlar qo'llab-quvvatlanadi hamda ijtimoiy sohalarning uzluksiz moliyalashtirilishi ta'minlanadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish, ularning daromad bazasini kengaytirish va transfertlardan samarali foydalanish hududiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, budjet mablag'laridan oqilona foydalanish, raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish va natijadorlikka asoslangan budjetlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish orqali mahalliy budjet xarajatlari samaradorligini yanada oshirish mumkin. Natijada hududlarning iqtisodiy salohiyati kuchayadi, aholi turmush darajasi yaxshilanadi va davlat moliya tizimining barqaror rivojlanishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik (Toshkent Moliya instituti. - Toshkent: "Noshir", 2012. 712-bet.

2. Ikromjonovich, Maribjonov Botirjon, and Chirmashev Abdujalil Muxammadibrohim o‘g‘li. "DAVLAT MOLIYASINI SHAKLLANTIRISHDA BUDJET DAROMADLARINING AHAMIYATI." Лучшие интеллектуальные исследования 55.3 (2025): 49-61.
3. Ikromjonovich, Maribjonov Botirjon, and Chirmashev Abdujalil Maxammadibrohim o‘g‘li. "DAVLAT MOLIYASINI BOSHQARISHDA MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR (IT) TIZIMIDAN FOYDALANISH." FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities. 13.10 (2025): 349-358.
4. Dilshadovna M. D. et al. OZBEKISTONDA MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT //Modern education and development. – 2026. – T. 48. – №. 5. – C. 298-302.
5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. www.stat.uz